

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας

Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου
πάρεξ ελευθερία και γλώσσα;

Δ. Σολωμός

ΙΔΡΥΤΗΣ: Κ. Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Ι. Ν. ΜΠΑΣΛΗΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

Αργύρης Αρχάκης

Σοφία Λαμπροπούλου

Τριανταφυλλιά Νατσιπούλου

Γιώργος Καρανάσιος

Κυρίδης Αργ.

Ντίνας Κ. Σουλιώτης

Μ. Μάργη Φωτ.

Παπαγεωργίου Αριστοτέλης

Ζυγούρη Έλενα

Γκόλια Παρασκευή

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Άννα Ιορδανίδου, Ι. Ν. Μπασλής,
Γ. Χ. Σακελλαριάδης, Αν. Η. Σακελλαρίου

ΕΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ **61**

ΑΘΗΝΑ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2005

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 του περιοδικού ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας

ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ «ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ»

ΓΡΑΦΕΙΑ: Σόλωνος 77, Αθήνα τ.τ. 10679, ΑΘΗΝΑ, τηλ. (210)
3636007

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:	Εσωτερικού	: € 10
	Κύπρου	: € 12
	Ευρώπης	: € 12
	Αμερικής	: € 13
	Τραπεζών-Οργανισμών	: € 13
	Φοιτητών-Σπουδαστών	: € 8
ΤΙΜΕΣ ΤΕΥΧΩΝ:	1-48	€ 2,64
	49-58	€ 3,96
	59-	€ 5,50

Τα κείμενα που έχουν υπογραφή εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων.
Η επιλογή της ύλης γίνεται από επιτροπή.

Η *Γλώσσα*, όπως και η *Νέα Παιδεία*, δεν είναι κερδοσκοπική έκδοση.

Η *Γλώσσα* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο.

Υπεύθυνος σύμφωνα με το νόμο: Ι. Ν. Μπασλής, Ευβοίας 10α, Χαλάνδρ
15231

Για πληροφορίες: Τηλ. (210) 3636007
Τετάρτη 10-12 π.μ. και
Δευτέρα - Παρασκευή 5.30-8.30 μ.μ.

GLOSSA

Periodical review of linguistic problems

Address: Solonos 77, 10679 Athens, Greece

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίσω ολοταχώς	σελ. 5
Αργύρης Αρχάκης, Σοφία Λαμπροπούλου, Η διδασκαλία του προφορικού λόγου: Διερεύνηση της διδακτικής αξιοποίησης του ευθέως λόγου στις συνομιλιακές αφηγήσεις	» 7
Τριανταφυλλιά Νατσιοπούλου, Πρακτικές χειρισμού του παιδικού βιβλίου στην προσχολική ηλικία	» 41
Γιώργος Καρανάσιος, Η σύνταξη του δεικτικού «νά» μόριο ή επίρρημα ...	» 55
Κυρίδης Αργ., Ντίνας Κ. Σουλιώτης, Μ. Μάργη Φωτ., Συμβολικές και κοινωνικές αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας σε παραδοσιακές και νεότερες παροιμίες και γνωμικά	» 72
Παπαγεωργίου Αριστοτέλης, Ζυγούρη Έλενα, Γκόλια Παρασκευή, Λεξιλογική επεξεργασία του λογοτεχνικού κειμένου: Μια διδακτική πρόταση ως εναλλακτική προσέγγιση της λογοτεχνίας	» 86
Βιβλιοπαρουσίαση	» 94

Κυρίδης, Αργ., Ντίνας, Κ. Σουλιώτης, Μ. Μάργη Φωτ.

ΣΥΜΒΟΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΣΕ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ
ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΚΑΙ ΓΝΩΜΙΚΑ

1. Εισαγωγή

«Παροιμίας παλαιάς εισι φιλοσοφίας... εγκαταλείμματα, περισωθέντα δια συντομίαν και δεξιότητα» (Αριστοτέλους Απόσπ. 13). Ο λακωνικός αυτός φιλολογικός ορισμός του Αριστοτέλη συμπυκνώνει με περιεκτικό τρόπο την ουσία των παροιμιών, που κατά μία νεότερη άποψη «είναι τα σοφά κληρονομήματα των αιώνων, που με φραστική συντήρηση παραδίδονται από τη μια γενιά στην άλλη διδάσκοντας την εμπειρία τους και δίνοντας έτοιμους τύπους αλληγορίας και παρομοίωσης, που χρειάζονται για να στηρίζουν ή να τεκμηριώνουν το λαϊκό λόγο».¹ Ετυμολογικά προσεγγίζοντας τον όρο συναντούμε έναν ορισμό του λεξικογράφου Ησύχιου ότι η παροιμία είναι «βιωφελής λόγος παρά την οδόν λεγόμενος οίον παροδία. Οίμος γαρ η οδός». Από αυτό συμπεραίνουμε ότι «ήταν κάτι συνοδευτικό και βοηθητικό για τους ανθρώπους η παροιμία, είτε στη ρύμη του λόγου τους (εν παρόδω) είτε στο δρόμο της όλης πορείας τους στη ζωή».² Ενισχυτικό στοιχείο για την ετυμολογική προσέγγιση της παροιμίας (παρά + οίμος «οδός») αποτελεί η αρχαιοελληνική συνήθεια να χαράσσουν σύντομα διδακτικά συνθήματα κάτω από ερμές, τις προτομές του θεού Ερμή, προστάτη των οδοιπόρων, οι οποίες βρίσκονταν σε κύρια σημεία των οδών, σταυροδρόμια και άλλα κεντρικά σημεία.³

Οι παροιμίες αποτελούν αρχαιότατο πολιτιστικό κεφάλαιο με συνεχώς αυξανόμενο μέγεθος με την πάροδο του χρόνου σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, συνιστούν τη συσσωρευμένη κοινωνική πείρα και ένα από τα πολυτιμότερα παραδοσιακά στοιχεία κάθε λαού.⁴ Για το λόγο αυτό από πολύ παλιά οι άνθρωποι

αναγνωρίζοντας την παιδευτική τους αξία συγκέντρωναν τις παροιμίες σε συλλογές. Αναφέρουμε ενδεικτικά: την παλιότερη συλλογή στην αρχαία Αίγυπτο γύρω στο έτος 2500 π.Χ.· το βιβλίο των «Παροιμιών» της Παλαιάς Διαθήκης που αποδίδεται στον βασιλιά Σολομώντα· τις παροιμίες που διέσωσαν σε προσωπικές μικρές συλλογές ή με τις καταγραφές τους στα έργα τους αρχαίοι έλληνες συγγραφείς (ΗΣίοδος, Φωκυλίδης, Θέογνις, Μένανδρος, τραγικοί, Πλάτωνας και κυρίως ο Αριστοτέλης, ο οποίος ασχολήθηκε συστηματικά με τη συλλογή και την ταξινόμηση των παροιμιών, Θεόφραστος κ.λπ.)· στην ελληνοιστική εποχή τις συλλογές του Αριστοφάνη του Βυζάντιου, του Δίδυμου του Αλεξανδρέα, του Ταρρέα και του Πλούταρχου· την ίδια αγάπη για τη συλλογή παροιμιών επέδειξαν οι Ρωμαίοι και οι Βυζαντινοί (πβ. Ζηνόβιος, Διογενιανός ο Ηρακλειώτης, Μάξιμος Πλανούδης, Μιχαήλ Ψελλός κ.λπ.).⁵ Στη Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα οι παροιμίες είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στα μοναστήρια και χρησιμοποιούνται στα θρησκευτικά κηρύγματα (πβ. τις Παροιμίες του Αλφρέδου του 12 αι. και τις Παροιμίες του Χέντρυν στα μέσα του 13ου αι.).⁶

Στα νεότερα χρόνια ο Έρασμος συγκέντρωσε 3000 περίπου ελληνικές και ρωμαϊκές παροιμίες, οι οποίες με την ευρύτατη διάδοσή τους ενσωματώθηκαν σε πολλές εθνικές ευρωπαϊκές γλώσσες ως κοινή πολιτιστική κληρονομιά. Σήμερα, με δεδομένο το ενδιαφέρον για κοινωνιολογικές αναζητήσεις και την ανάγκη να μελετηθεί ο κόσμος του ανθρώπου από κάθε πλευρά, η παροιμία αποτελεί σπουδαίο τεκμήριο της φυσικής, ψυχικής και πολιτιστικής ζωής του ανθρώπου και σημαντικό στοιχείο μελέτης των ατομικών, κοινωνικών αλλά και εθνικών νοοτροπιών και βιωμάτων.⁷ Στον ελληνικό χώρο μεγάλη ώθηση στη συλλογή και μελέτη των λαϊκών παροιμιών έδωσαν με πρωτοπόρο τον Νικόλαο Πολίτη οι Στίλπων Κυριακίδης και Γεώργιος Μέγας και από τους νεότερους οι Δημήτριος Λουκάτος και Μιχάλης Μερακλής.

Το υλικό των παροιμιών αντλείται από πολλές και ποικίλες πηγές με κυριότερη τη λαϊκή έμπνευση και τη θυμοσοφία· άλλες προέρχονται από μύθους (π.χ. Όσα δεν φτάνει η αλεπού τα κάνει κρεμαστάρια), από έργα και γεγονότα της καθημερινής ζωής (π.χ. Των φρονίμων τα παιδιά πριν πεινάσουν μαγειρεύουν) από παραδόσεις (π.χ. Έχει το κοκαλάκι της νυχτερίδας), από ιστορικά γεγονότα (π.χ. Αν σ' αρέσει μπάρμπα- Λάμπρο, ξαναπέρνα από την Άνδρο), από δημώδη ποιήματα και τραγούδια (π.χ. Πάλι με χρόνους με καιρούς πάλι δικά μας θα 'ναι), από ήθη και έθιμα (π.χ. Στο τέλος ξυρίζουν το γαμπρό), από κοινωνικές αντιλήψεις, (π.χ. Όποιος δεν τιμά τα γονικά του, θα το βρει απ' τα παιδιά του), από στίχους ποιητών (π.χ. Περρασμένα μεγαλεία και διηγώντας τα να κλαις), από λόγια μεγάλων ανδρών (π.χ. Στην καρυδιά πόχει καρύδια

ρίχνουν τα παιδιά τις πέτρες), από λόγους της Αγίας Γραφής (π.χ. Γύρισε σαν τον άσωτο) κ.λπ.

Η μορφή με την οποία εκφράζεται μια παροιμία παρουσιάζει επίσης μεγάλη ποικιλία: μπορεί να είναι αποφθεγματική (π.χ. Ένας κούκος δεν φέρνει την άνοιξη), ερωτηματική (π.χ. Εδώ καράβια χάνονται κι εσύ βαρκούλα που πας;), διαλογική (π.χ. Τι είχες Γιάννη; -Τι 'χα πάντα), απαγορευτική (π.χ. Μη κλοτσάς τα γονικά σου, γιατί θα το βρεις απ' τα παιδιά σου), ή αλληγορική (π.χ. Όπου ακούς πολλά κεράσια, βάσταγε μικρό καλάθι) κ.α.⁸

Οι κυρίως παροιμίες είναι λιγότελες και σαφείς και πολύ συχνά διατυπώνονται σε έμμετρο κι ομοιοκατάληκτο στίχο όπως και η «διδασκτική ποίηση»⁹ χαρακτηριστικά τους η εικόνα, η παρομοίωση και η μεταφορά με την οποία κρύβουν ή αισθητοποιούν την πρακτική ή θεωρητική αλήθεια.

Τα γνωμικά είναι βραχύλογες, έμμετρες ή πεζολογικές εκφράσεις που εκφράζουν με επιγραμματικό τρόπο πρακτικές αλήθειες, διατυπώνουν κανόνες και κατευθύνσεις ζωής, συνοψίζουν θρησκευτικές δοξασίες, ηθικές και κοινωνικές αντιλήψεις, επιστημονικές γνώσεις και εμπειρίες. Μοιάζουν στη μορφή, το περιεχόμενο και την προέλευση τους με τις παροιμίες και περιέχουν αλήθειες που απορρέουν από την καθημερινή εμπειρία, ανταποκρίνονται στις πνευματικές και υλικές ανάγκες του ανθρώπου και προέρχονται κατά μεγάλο ποσοστό από το λαό. Γι' αυτό συγχέονται και πολλές φορές ταυτίζονται με τις παροιμίες.

Οι παροιμιώδεις φράσεις χαρακτηρίζονται από βραχυλογία, εικονιστική διατύπωση, αλληγορία, και δηκτικότητα, χωρίς να έχουν την αυτοτέλεια των παροιμιών ή τη σοφία των γνωμικών· έχουν ειπωθεί από συγκεκριμένους ανθρώπους σε συγκεκριμένες στιγμές χαρακτηρίζοντας μια κατάσταση και με την επανάληψη πέρασαν στο στόμα του λαού.

Τέλος, στη διεθνή παροιμιολογία χρησιμοποιείται και ο όρος βελλερισμός (< τον Weller των Pickwick Papers του Dickens) και σημαίνει φράση ή παροιμία ειπωμένη μαζί με το πρόσωπο που την χρησιμοποίησε (π.χ. Όλα είναι ματαιότητα, που 'λεγε και ο Παναγιώτης).¹⁰

Η μελέτη των παροιμιών αναδεικνύει την ψυχοσύνθεση του λαού που τις δημιούργησε, τον τρόπο ζωής του, τα ιδανικά του, τις ηθικές και πνευματικές του αξίες, τις ενασχολήσεις της καθημερινής του ζωής, τη δεισιδαίμονα διάθεση του, τον ειρωνικό και ευτράπελο τόνο του· τελικά, τη ζωή και την ψυχή των περασμένων εποχών και πολιτισμών. Οι παροιμίες αναλύουν τη σκέψη του λαού, πλησιάζουν τις καθημερινές του ανησυχίες και ερμηνεύουν τη λειτουργία του μέσα από την προφορική του κουβέντα που φτάνει ως εμάς. Αξιολογώντας αυτή τη σπουδαιότητα των παροιμιών ο ίδιος ο λαός που τις δημιούργησε τις χαρακτή-

ρισε ως «Θεού λόγια», «των πρωτινών τα λόγια είν' ευαγγέλια», «τα παλαι-
ικά λόγια δεν παρέρχονται» κ.λπ.

2. Κοινωνικές αντιλήψεις για την παιδική ηλικία

Το έντονο ενδιαφέρον της σύγχρονης κοινωνίας για την παιδική ηλικία ως μιας ιδιαίτερης κοινωνικής και ηλικιακής κατηγορίας με τα δικά της χαρακτη-
ριστικά, τις αδυναμίες και τα δικαιώματά της, δεν αποτελεί πάγια και διαχρο-
νική κοινωνική αντίληψη, όπως προκύπτει από πρόσφατες¹¹ σχετικές μελέτες
κοινωνικών επιστημόνων.¹² Η έννοια της παιδικής ηλικίας από το Μεσαίωνα ως
τον 17ο αιώνα ήταν αρκετά θολή και αδιευκρίνιστη, αφού «τα παιδιά έμπαιναν
στον κόσμο των ενηλίκων, μόλις τα θεωρούσαν ικανά να ζήσουν δίχως τη φρο-
ντίδα της μητέρας ή της παραμάνας τους, λίγα χρόνια μετά από έναν καθυ-
στερημένο απογαλακτισμό, δηλαδή γύρω στα επτά τους χρόνια»¹³. Η αντίλη-
ψη αυτή δεν υποδηλώνει ασφαλώς ότι οι γονείς της εποχής εκείνης δεν αγα-
πούσαν τα παιδιά τους όσο οι σημερινοί, αλλά «έλειπε η συναισθηματική ωρι-
μότητα που χρειαζόταν, για να δουν το παιδί σαν πρόσωπο ξέχωρο από τον
εαυτό τους»¹⁴. Ήταν μια περίοδος για την ανθρωπότητα που κυριαρχούσαν δει-
σιδαιμονικές αντιλήψεις γύρω από το παιδί, το οποίο λειτουργούσε σαν «δοχείο»
για τις προβολές των ενηλίκων, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη ότι «η
παιδική ηλικία είναι μια κοινωνική συμβατικότητα και όχι ένα φυσικό καθε-
στώς»¹⁵.

Παρά κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις, κοινή είναι η αντίληψη των μελε-
τητών της παιδικής ηλικίας ότι ως έννοια και κοινωνική αντίληψη η παιδικό-
τητα είναι δημιούργημα του 19ου αιώνα¹⁶. Στη μεσαιωνική κοινωνία και ως τον
17ο αιώνα το παιδί θεωρείται μικρογραφία των ενηλίκων και, μόλις ξεπεράσει
τις βιολογικές και νοητικές του αδυναμίες, αναμένεται από αυτό να συμμετέχει
ισότιμα στις υποχρεώσεις της κοινωνίας των ενηλίκων. Μετά την περίοδο αυτή
και υπό την επίδραση των νεότερων παιδαγωγών (πβ. Locke 1632 – 1704) δια-
μορφώνεται η αντίληψη ότι το παιδί έρχεται στον κόσμο σαν άγραφος χάρτης
και είναι αποκλειστική ευθύνη των ενηλίκων, ιδιαίτερα των γονιών και των παι-
δαγωγών του, για το τι θα γραφεί πάνω του. Δίνεται έτσι έμφαση στην ηθική
υπόσταση των παιδιών, η ανατροφή των οποίων γίνεται εθνική υπόθεση και προ-
τεραιότητα, και προβάλλεται η εκπαίδευση ως η ενδεδειγμένη οδός για τη με-
τάβαση από τη παιδική ηλικία στην ενηλικίωση, καθώς θεωρείται ότι μέσω της
εκπαιδευτικής εμπειρίας η αμάθεια – χαρακτηριστικό της παιδικής ηλικίας – εξα-

λείφεται και το παιδί μεταμορφώνεται σε πολιτισμένο ενήλικα.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα και σε συνάρτηση με τις αλλαγές που επέφερε στο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό κλίμα η βιομηχανική επανάσταση, η παιδική ηλικία θεωρείται ο κινητήριος μοχλός για την κοινωνική πρόοδο και διακρίνεται για τη δυναμική της να υλοποιήσει τους στόχους και τις προσδοκίες της κοινωνίας. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα η επιβίωση και η υγεία του παιδιού αποκτούν βαρύνουσα σημασία και γίνονται αντικείμενο επιστημονικής μελέτης (πβ. ανάπτυξη της παιδιατρικής) παράλληλα με την ψυχική του ισορροπία και πληρότητα.

Τον 19ο αιώνα με τη σταδιακή αποδέσμευση των παιδιών από την εργασία, τη μέριμνα της κοινωνίας για την επιβίωση, την υγεία, τη διατροφή και την προστασία του παιδιού, θεσμοθετούνται για πρώτη φορά οι υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των γονέων και του κράτους ως προς την παιδική ηλικία. Το σχολείο και η οικογένεια αντιμετωπίζουν το παιδί ως μελλοντικό ενήλικο και αρχίζει να προωθείται η θεσμοθετημένη παρέμβαση των ενηλίκων στη διάπλαση των νεαρών ατόμων καθώς δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους.¹⁷

Ο 20ός είναι ο κατεξοχήν αιώνας κατά τον οποίο αυξήθηκε σημαντικά το ενδιαφέρον της οργανωμένης πολιτείας και των διαφόρων διεθνών οργανισμών για την παιδική ηλικία, για τις ανάγκες, τις αδυναμίες, τις ιδιαιτερότητες και τις ικανότητες του παιδιού. Εκτός από τα βιβλία που έχουν γραφεί σχετικά, ιδρύθηκαν ιδιωτικοί φορείς οι οποίοι επικέντρωσαν την προσοχή τους στην παιδική ηλικία, με προσανατολισμό την παρέμβαση και τη λήψη μέτρων για την προστασία των παιδιών όλου του κόσμου.

3. Λαογραφία και παιδική ηλικία

Η Λαογραφία, επιστήμη που παρακολουθεί και ερμηνεύει τις πνευματικές, ψυχικές και (καλλι)τεχνικές εκδηλώσεις της ζωής του λαού,¹⁸ ασχολείται με το παιδί ως πρόσωπο κυρίως και όχι ως ηλικιακή κατηγορία.

Ο Νικόλαος Πολίτης εντάσσει τα θέματα που αφορούν το παιδί στην κατηγορία «Αι κατά παράδοσιν πράξεις ή ενέργειαι, με αύξοντα αριθμό πέντε (5) και με γενικό τίτλο “το παιδίον”. Έθιμα, δοξασίαι, δεισιδαιμονίαι, κατά την εγκυμοσύνην, την γέννησιν, την λοχείαν. Αι φροντίδες περί των νεογνών. Τα έκθετα. Τα κατά την βάπτισιν. Τα της ανατροφής των παιδιών. Σχολικά έθιμα. Τα της επαγγελματικής μαθητείας». Η προσοχή του στρέφεται στην ανα-

ζήτηση της καταγωγής των λαογραφικών φαινομένων και γι' αυτό εντάσσει τα σχετικά με το παιδί θέματα σ' αυτή την κατηγορία.¹⁹ Δεν προσεγγίζει με ολιστική πρόθεση το αντικείμενό του, ώστε να το τοποθετήσει σε ηλικιακή κατηγορία και να το εξετάσει υπό το φως μιας λειτουργικής ή δομικής συμπεριφοράς.²⁰

Ο Στίλπωνας Κυριακίδης, ο οποίος δεν ασχολήθηκε συστηματικά με λαογραφικά θέματα του παιδιού, στη μελέτη του για τα μνημεία του λόγου συνεξετάζει και τα παιδικά άσματα, τα οποία θεωρεί σπουδαιότατα και άξια μεγάλης προσοχής, καθώς σ' αυτά βρίσκει κανείς τη φιλοπαίγμονα ψυχή του παιδιού, με όλες τις καλές και κακές ιδιότητες και διαθέσεις. Αυτό που τον δελεάζει στη συγκέντρωση και τη μελέτη παιδικών ασμάτων είναι ότι του δίνεται η δυνατότητα να ανιχνεύσει επιβιώματα παλαιότερων πολιτισμικών εποχών. Γι αυτό προκρίνει τη μελέτη του παιδιού και όχι της παιδικής ηλικίας ως πλαισίου για την αναφορά σε λαογραφικά φαινόμενα της παιδικής ηλικίας. Δεν αντιμετωπίζει το παιδί ως αυτόνομη ηλικιακή κατηγορία που μπορεί να προκαλεί ή να δημιουργεί το ίδιο.²¹

Ο Δημήτριος Λουκάτος αντί για την έννοια παιδί, προτιμά την κατηγορία παιδική ηλικία χωρίς ωστόσο να μεταβάλλει το γενικότερο πλαίσιο μελέτης, δεδομένου ότι κι αυτός αντιμετωπίζει την παιδική ηλικία ως μικρογραφία της ενήλικης ζωής.²² Σημαντικό ρήγμα στην αντίληψη αυτή αποτελεί η θεωρητική συμβολή του Μιχάλη Μερακλή, ο οποίος κατάφερε να ανανεώσει τη θέαση του αντικειμένου με την εισαγωγή νέας λαογραφικής οπτικής, που εκφράστηκε με την κοινωνική λαογραφία ως καινούρια διάσταση στην προσέγγιση των πολιτισμικών φαινομένων.²³

4. Σκοπός της έρευνας

Αντικείμενο της έρευνας αυτής είναι η μελέτη των συμβολικών και κοινωνικών αναπαραστάσεων της παιδικής ηλικίας μέσα από παροιμίες και γνωμικά. Εξετάζεται ο ρόλος του παιδιού και η σχέση του με τη λαογραφία και την οικογένεια καθώς επίσης και ο σημαντικός ρόλος της διαπαιδαγώγησης και της ευθύνης των γονέων απέναντι στα παιδιά τους. Ακόμη προβάλλεται η παιδική ηλικία ως ένας από τους σπουδαιότερους συνεχιστές των λαϊκών εθίμων και παραδόσεων.

5. Ερευνητική μεθοδολογία και δείγμα

Έγινε βιβλιογραφική έρευνα σε 40 βιβλία με παροιμίες και γνωμικά και καταγράφηκαν οι παροιμίες και τα γνωμικά που αναφέρονται στην παιδική ηλικία. Οι παροιμίες και τα γνωμικά μελετήθηκαν σύμφωνα με τις αρχές της «Ποσοτικής και Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου»²⁴ και της Κλασικής Θεματικής Ανάλυσης.²⁵ Ως μονάδα ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε το «θέμα».

Οι παροιμίες και τα γνωμικά εντάχθηκαν σε εννιά (9) θεματικές κατηγορίες.

6. Αποτελέσματα της έρευνας

Κατηγορία	Κατηγορίες Παροιμιών και Γνωμικών	
	Αρ. περιπτώσεων	Ποσοστό
Τα παιδιά είναι χαρά και κοινωνική καταξίωση	12	7%
Ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί	28	17%
Ανάγκη ειδικής φροντίδας των παιδιών	25	15%
Αφέλεια - Αθωότητα-Ξεγνοιασιά - Ανωριμότητα	17	10%
Αρνητικά στοιχεία του παιδικού χαρακτήρα	28	17%
Διαπαιδαγώγηση	16	10%
Ομοιότητες-διαφορές μεταξύ γονιών και παιδιών	27	16%
Υποκειμενικότητα γονιών	8	5%
Ευθύνη γονιών	5	3%
Σύνολο	166	100%

7. Παρουσίαση των δεδομένων κατά θεματική κατηγορία.

Α. Η πρώτη θεματική κατηγορία αναφέρεται στην αντίληψη ότι η ύπαρξη των παιδιών στην οικογένεια αποτελεί ευτυχία και είναι τιμή και πλούτος για τους γονείς. Η ύπαρξη των παιδιών είναι ταυτόσημη με τη δημιουργία και την

κοινωνική ευτυχία της οικογένειας. Για τη λαϊκή αντίληψη δε νοείται οικογένεια χωρίς παιδιά. («Γάμος χωρίς παιδιά, κόσμος χωρίς ήλιο»). Παρόλο που η ύπαρξη παιδιών σημαίνει αύξηση των ευθυνών της οικογένειας, αυτά είναι που δίνουν νόημα στη ζωή («Τα παιδιά μεγαλώνουν τη φροντίδα της ζωής, αλλά μετριάζουν τη θύμηση του θανάτου») / «Πολλά παιδιά, πολλές φροντίδες. Κανένα παιδί καμιά ευτυχία» / «Τα παιδιά είναι για κάθε σπίτι χαρά και ειρήνη» / «Πολλά παιδιά, λίγο ψωμί, είναι μια οδυνηρή ευχαρίστηση»). Τα παιδιά είναι η συνέχεια της ζωής της οικογένειας («Σπίτι χωρίς παιδιά, αμπέλι δίχως σταφύλια») και ο πραγματικός πλούτος και η ευτυχία για κάθε σπίτι («Τα παιδιά μου ο πλούτος μου» / «Ο πλούσιος με τα φλουριά του και ο φτωχός με τα παιδιά του»).

Β. Οι σχέσεις των γονιών με τα παιδιά τους καθώς και η ισχυρή συναισθηματική και φυσική εξάρτηση των παιδιών από τους γονείς αλλά και των γονιών απ' τα παιδιά αποτελούν τη δεύτερη θεματική ενότητα. Οι γονείς νοιάζονται και ανησυχούν πολύ για τα παιδιά («Οι γονείς ανησυχούν και φοβούνται για τη ζωή των παιδιών τους σα να βρίσκονται συνέχεια σε ένα καράβι, που από στιγμή σε στιγμή θα βουλιάξει»), που χρειάζονται τη φροντίδα και την προστασία τους («Η μάνα είναι χρυσό πάπλωμα για το παιδί» / «Όπως σκεπάζει ο ουρανός τη γη, σκεπάζει η μάνα το παιδί» / «Λιάζει η αρκούδα τη ράχη της, λιάζει και τα παιδιά της»). Χρειάζονται όμως και την αγάπη, η οποία δεν μπορεί να αναπληρωθεί από κανένα άλλο («Για το παιδί γεννήθηκε η μάνα και όχι η παραμάννα» / «Τα παιδιά απ' τη μάνα ορφανεύουν»). Η εξάρτηση των παιδιών από τους γονείς είναι πολύ μεγάλη («Ας με βαστάει η μανούλα μου κι ας είμαι πάνω στα αγκάθια» / «Η μάνα δέρνει το παιδί κι αυτό «μάννα» φωνάζει» / «Το παιδί που θα δαρθεί με τη μάνα του θα παίξει»). Οι σχέσεις παιδιών και γονιών είναι πολύ δυνατές («Για τα παιδιά η μάνα είναι ο θεός τους») και οι μεν συμπαραστέκονται και βοηθούν τους δε, όποτε χρειάζεται («Κλαίει η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα»), παρόλο που ο ισχυρός αυτός δεσμός μπορεί να κλονιστεί από ένα συνταρακτικό γεγονός («Χάνει η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα»). Οι γονείς αγαπούν τα παιδιά τους, αφού είναι η συνέχειά τους και τα παιδιά των παιδιών τους ακόμη περισσότερο («Του παιδιού μου το παιδί είναι δυο φορές παιδί μου» / «Τα παιδιά των παιδιών σου είναι πιο όμορφα από τα δικά σου παιδιά»).

Γ. Το μέγλωμα των παιδιών απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, φροντίδα και συνέπεια· αυτή είναι κι η τρίτη θεματική ενότητα. Το παιδί θεωρείται από τους

γονείς άτομο με ανάγκες, αδυναμίες και δεξιότητες που το διαφοροποιούν από τα ενήλικα μέλη. Αυτό επηρεάζει την ανοχή, τις υποχρεώσεις και τις εκδηλώσεις στοργής τους. Πριν ακόμη γεννηθεί το παιδί, αρχίζουν οι γονείς να μεριμνούν για τις ανάγκες που θα προκύψουν («Το παιδί αγέννητο, η σκούφια αγορασμένη» / «Το παιδί δεν είδαμε και Γιάννη τ' ονομάσαμε»). Σε όλη τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας χαρίζουν στο παιδί τους απλόχερα την αγάπη και την τρυφερότητά τους («Στο παιδί και στη γυναίκα χάδι»). Μόνο έτσι μπορεί να υπάρξει ομαλή ανάπτυξη και εξέλιξη του παιδιού («Της καλομάνας το παιδί στους πέντε μήνες κάθεται, στους έξι καλοκάθεται, και στους επτά και στους οχτώ παίρνει τον τοίχο-τοίχο» / «Της καλομάνας το παιδί σ' εννιά μήνες περπατεί»). Με τα παιδιά η ζωή των γονιών αλλάζει και γίνεται αυτοσκοπός, η έγνοια τους και η προπαρασκευή για το μέλλον τους («Πού 'χει παιδιά και φρόκαλα στο γάμο τι γυρεύει;» / «Όποιος έχει ρούτον και παιδί στο χορό μην κατεβεί» / «Ο γονιός φτιάχνει και τα τέκνα βρίσκουν» / «Κάθε γονιός παρακαλεί, κάθε γονιός ξετρέχει, να κάμει πλούσιο το παιδί κι έγνοια καμιά μην έχει»). Τέλος στην περίπτωση που οι γονείς δε φροντίζουν τα παιδιά τους, αυτά δυστυχούν και δεν αναπτύσσονται σωστά («Του αργομοίρη τα παιδιά του μαχαλά κοπέλια» / «Των μυλωνάδων τα παιδιά αποθαίνουν από τη δίψα» / «Του τσαγκάρη τα παιδιά τα 'φαγε η ξυπολυσιά»).

Δ. Η ανεμελιά και η αγαθότητα της παιδικής ηλικίας είναι η τέταρτη θεματική ενότητα. Η παιδική ηλικία είναι συνυφασμένη με την ειλικρίνεια και την αγνότητα («Από μικρό κι από τρελό μαθαίνεις την αλήθεια» / «Από μικρό και μεθυστή μαθαίνεις την αλήθεια» / «Από μικρό αλήθεια κι από τρελό σοφία» / «Τα νέα από τις γυναίκες και τα παιδιά παίρνονται» / «Ό,τι λέει η μάνα στη γωνιά, το παιδί το λέει στη γειτονιά»). Σύμφωνα με τον Ρουσσό το παιδί είναι από τη φύση του καλό και αγνό και το φθείρουν οι διάφορες κοινωνικές επιρροές που δέχεται. Απαλλαγμένο από τις έγνοιες της ζωής, αφού άλλοι νοιάζονται γι αυτό, έχει την ευκαιρία να χαίρεται και να ζει ξέγνοιαστα («Χαζό παιδί χαρά γεμάτο» / «Ποιος και ποιος δεν έχει νοσταλγήσει τα ανέμελα παιδικά του χρόνια; Ποιος μπορεί στη μνήμη του να σβήσει τις χαρές στον ήλιο και στα χιόνια;») Επειδή στερείται εμπειριών («Ακόμα δε βγήκες απ' το αυγό σου»), δε φοβάται και δε διακρίνει τους κινδύνους («Ο βοριάς είδε το μικρό παιδί και το φοβήθη»). Όλα αυτά καθιστούν αναγκαία την υπεύθυνη και συνετή στάση από τους μεγαλύτερους («Του παιδιού κοιλιά κοφίνι και τρελός όπου του δίνει») για την καλύτερη ανατροφή και ανάπτυξη των παιδιών.

Ε. Η λαϊκή σοφία δεν ασχολείται μόνο με την καλή εικόνα και τα καλά στοι-

χεία των παιδιών αλλά και με τα αρνητικά τους, τα οποία συνιστούν την πέμπτη θεματική ενότητα. Πολλές φορές υπάρχουν μικρές αντοχές από τους μεγάλους προς τα παιδιά και εκεί αρχίζει η γκρίνια τους προς αυτά. Η ανατροφή των παιδιών είναι ταυτόσημη με έγνοιες για τους γονείς, οι οποίες μεγαλώνουν όσο περνάει ο χρόνος («Μικρά παιδιά, μικρές παίδες, μεγάλα παιδιά, μεγάλες παίδες» / «Μικρά και τα παιδάκια σου, μικρά και τα φαρμάκια σου» / «Μεγαλώσαν τα παιδιά μας, μεγαλώσαν τα κακά μας»). Δε θα πρέπει όμως οι γονείς στο όνομα της αγάπης τους προς τα παιδιά να δέχονται τις υπερβολές τους, γιατί έτσι τα «καλομαθαίνουν» και τους κάνουν περισσότερο κακό παρά καλό («Ο σίγουρος τρόπος, για να κάνεις δυστυχισμένο το παιδί σου, είναι να του ικανοποιείς όλες του τις επιθυμίες»). Πολλές φορές οι αντοχές των μεγάλων δεν είναι τόσες που να αντέξουν την ευθύνη και γι αυτό δυσανασχετούν («Να μου λείπουν τα παιδιά και δε θα είχα και φαρμάκια»). Έρχεται όμως η στιγμή που και οι γονείς χρειάζονται φροντίδα και προσοχή από τα παιδιά και, ενώ η μεγαλύτερη ικανοποίηση των γονιών βρίσκεται στην αναγνώριση των κόπων τους, η πίκρα τους, όταν αυτό δε συμβαίνει, είναι μεγάλη («Πιο φαρμακερό κι απ' του φιδιού το δόντι είναι ένα αχάριστο παιδί» / «Ο πατέρας έδωσε τ' αμπέλι και το παιδί λυπήθηκε το σταφύλι»). Και δυστυχώς είναι αρκετές οι φορές που τα παιδιά δε φέρονται στους γονείς τους όπως τους αξίζει («Ένας γονιός δέκα παιδιά να 'χει τα υπομονεύει, δέκα παιδιά ένα γονιό δεν τον υπομονεύει» / «Πιο εύκολα τρέφει μια μάνα επτά παιδιά, παρά επτά παιδιά μια μάνα»).

Στ. Ο παιδαγωγικός ρόλος των γονιών αποτελεί την έκτη θεματική ενότητα. Στα πρώτα χρόνια της ζωής του το παιδί μαθαίνει πολύ περισσότερα απ' ό,τι σε όλη την υπόλοιπη ζωή του. Η οικογένεια αποτελεί το πρώτο σχολείο κι έτσι το περιβάλλον και η συμπεριφορά της είναι καθοριστικά για τη συνέχεια («Τη βέργα όσο είναι νέα πρέπει να τη λυγίσεις» / «Η μάνα ψήνει και αλατίζει το παιδί»). Η συμμετοχή των γονιών στη διαπαιδαγώγηση του παιδιού είναι καθοριστική για τη διάπλαση και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του («Το παιδάκι σου και το σκυλάκι σου όπως τα μάθεις από μικρά»). Η εικόνα των παιδιών αντανακλά την εικόνα των γονιών («Μ' έκανε η μάνα μου να μοιάσω του κυρού μου» / «Χήρας παιδιά, γαιδούρας πουλάρια») και είναι πολύ σημαντική η χειραγώγηση των παιδιών και ο καθορισμός των ορίων που δεν πρέπει να υπερβαίνουν («Μικρό παιδί δεν έδειρες μεγάλο φοβερίζεις» / «Κάλλιο να κλάψει το παιδί παρά να κλάψει η μάνα»). Ένας πιο παιδαγωγικός τρόπος ωστόσο δίνει καλύτερα αποτελέσματα («Ο έπαινος είναι η καλύτερη ανταμοιβή για τα παιδιά»). Αναγνωρίζεται τέλος ο σημαντικός παιδαγωγικός ρόλος του

παιχνιδιού και δίνεται η δυνατότητα στο παιδί να αναπτυχθεί μέσα απ' αυτό («Το παιχνίδι τρέφει το παιδί»).

Ζ. Οι εσωτερικές και εξωτερικές ομοιότητες και οι διαφορές των παιδιών με τους γονείς τους αποτελούν την έβδομη θεματική ενότητα. Τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των παιδιών είναι παρόμοια με των γονιών τους («Του πατέρα είν' το παιδί» / «Αράπης είναι ο άντρας σου, αράπης το παιδί σου»). Αλλά και η εσωτερική εικόνα τους (χαρακτήρας) έχει στοιχεία από το χαρακτήρα των γονιών («Το μήλο πέφτει κάτω από τη μηλιά, μα κι αν παραπέσει στον ίσκιο της θα πέσει» / «Του χωριάτη το παιδί, δυο και τρεις φορές χωριάτης»). Η ιδιοσυγκρασία των γονιών αντανακλάται στον τρόπο συμπεριφοράς τους. Τα παιδιά έχοντας ως πρότυπο τους γονείς αντιγράφουν τις στάσεις τους και τις οικειοποιούνται («Κατά μάνα και πατέρα, έτσι γιος και θυγατέρα» / «Κατά μάνα κατά κύρη κάνανε και γιο Ζαφείρη» / «Δες μάνα, πάρε κόρη» / «Από κει που πήδησε η κατσικά, θα πηδήσει και το κατσικάκι»), αν και μερικές φορές η φύση δεν επιβεβαιώνει το παραπάνω («Η τριανταφυλλιά κάνει τριαντάφυλλα, κάνει και αγκάθια» / «Κουτσοί γονείς έκαναν καλά παιδιά» / «Από κάθε σπόρο δε φυτρώνει άνθος»).

Η. Η υποκειμενικότητα των γονιών προς τα παιδιά είναι η όγδοη ενότητα. Για τους γονείς τα παιδιά είναι η ανώτερη δημιουργία και η συνέχεια της ζωής τους και γι αυτό ταυτίζονται μαζί τους και δεν τα κρίνουν αντικειμενικά («Η αραπίνα του παιδιού της τη μαυρίλα αναγελά» / «Η χελώνα το παιδί της αγγελόπουλο το κράζει» / «Και παιδιά σιχαμένα τ' αγαπούν οι γονείς τους»). Άλλωστε κι όταν διακρίνουν τις αδυναμίες και τα ελαττώματά τους, συνεχίζουν να τα δέχονται («Στραβός γιος στανιό γιος, στραβός γαμπρός γιατί γαμπρός;») και δεν θέλουν ν' ακούν από κανέναν γι' αυτά («Καταριέμαι το παιδί μου, μα αν πεις «αμήν», σε πνίγω»).

Θ. Οι επιπτώσεις των «κακών γονιών» στα παιδιά είναι η τελευταία θεματική ενότητα. Όταν οι γονείς δεν ανταποκρίνονται στην ευθύνη που έχουν για τη φροντίδα και τη σωστή ανατροφή των παιδιών τους, υπάρχουν ορισμένες συνέπειες. Για τους γονείς η συνέπεια κάθε συμπεριφοράς τους δεν ακολουθεί μόνον τους ίδιους αλλά καθορίζει και τη συμπεριφορά και την πορεία της ζωής των παιδιών τους («Αμαρτίες γονέων παιδεύουσι τέκνα» / «Ό,τι αμαρτίες κάνεις, τα παιδιά σου θα πικράνεις» / «Οι γονείς έκοψαν την αγουρίδα και τα παιδιά μούδιασαν»).

8. Ακροτελεύτιες παρατηρήσεις

Οι παροιμίες, το αρχαιότατο αυτό πολιτιστικό κεφάλαιο κάθε λαού, εκφράζουν τη φιλοσοφία και τη συσσωρευμένη λαϊκή πείρα και αποτελούν πολύτιμη κληρονομιά. Από τις παροιμίες που μελετήθηκαν απορρέουν κυρίως ο ρόλος του παιδιού μέσα στην οικογένεια, η ανάγκη που έχει για φροντίδα, τα σημαντικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και του χαρακτήρα του, ο σημαντικός ρόλος της διαπαιδαγώγησής του, η μεγάλη αγάπη και τρυφερότητα των γονιών του και δίνεται έμφαση στους ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς των παιδιών με τους γονείς τους.

Με τις παροιμίες που αναφέρονται στο παιδί και την παιδική ηλικία ο λαός θέλει να τονίσει και να καταδείξει γεγονότα, καταστάσεις και συνθήκες της καθημερινής του ζωής, που τον προβληματίζουν και χρησιμοποιεί το παιδί ως μέσο για να προβάλλει τις σκέψεις, τις αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις, τις κοινωνικές και εθνικές του νοοτροπίες, τα βιώματά του. Από τη μελέτη των παροιμιών που αναφέρονται στο παιδί και την παιδική ηλικία μπορούμε να βγάλουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τη θέση και το ρόλο του μέσα στην κοινωνία και την οικογένεια, τον τρόπο αντιμετώπισης του καθώς και τον τρόπο ανατροφής και διαπαιδαγώγησής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λουκάτος 1978:122
2. Λουκάτος 1978:122
3. Νατσούλης 1992:16
4. Λυκισσάς 1991:42.
5. <http://www.translatum.gr/etexts/pk/introgr.htm>.
6. <http://www.translatum.gr/etexts/pk/introgr.htm>.
7. Λουκάτος 1978:123
8. Κεσόπουλος 1989:8
9. Δέδες 1984:5
10. Λουκάτος 1992:124.
11. Μόλις τον Μάρτιο του 1970 οργανώθηκε το πρώτο συνέδριο με θέμα «Η Παιδική Ηλικία και η Νεότητα διαμέσου της Ιστορίας» στο Πανεπιστήμιο Clark της Μασαχουσέτης.
12. Μακρυγιώτη 1986:21.
13. Αριές 1990:367.
14. Ντεμώζ 1985:43

15. Αυδίκος 1996:30-31.
16. Μακρυγιώτη 1986:24
17. Μακρυγιώτη 1986:30
18. Λουκάτος 1978:21
19. Αναγνωστόπουλος 1999:24-25
20. Αναγνωστόπουλος 1999:26
21. Αναγνωστόπουλος 1999:27-28
22. Λουκάτος 1978:209
23. Αναγνωστόπουλος 1999:29
24. Berelson B. (1971). Holsti O.R. (1969).
25. Βλέπε σχετικά με τη κλασική θεματική ανάλυση: Lasswell H.D. & Leites W. (1965). Lasswell H.D. Merner O. & De S. Pool I. (1952). Moscovici S. (1970). Mucchieli R. (1988). Veron E. (1981). Bandin L. (1977). Grawitz M. (1981).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bandin L. (1977). *L'analyse de contenu*. Paris: PUF.
- Berelson B. (1971). *Content Analysis in Communication Research*. New York: The Free Press.
- Grawitz M. (1981). *Methods des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
- Holsti O.R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and the Humanities*. Reading: Addison & Wesley.
- Lasswell H.D. & Leites W. (1965). *The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*. New York: MIT Press.
- Lasswell H.D. Merner O. & De S. Pool I. (1952). *The comparative study of symbols*. Stanford: Stanford University Press.
- Moscovici S. (1970). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.
- Mucchieli R. (1988). *L'analyse de contenu des documents et des communications*. Paris: Les Editions ESF.
- Veron E. (1981). *La construction des evenements*. Paris :Les Editions de Minuit.
- Αναγνωστόπουλος Β. (1991). *Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945 – 1958)*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Αναγνωστόπουλος Β. (1999). *Λαϊκή παράδοση και παιδί*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Αναγνωστόπουλος Β., Θειαπούλου Μ. (1995). *Παροιμίες, Ευχές, Λόγια σοφά*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αναγνωστόπουλος Β., Δελώνης Α. *Παιδική λογοτεχνία και σχολείο*. Αθήνα: Πατάκης.
- Αναγνωστόπουλος Δ. (1999). *Λαϊκή παράδοση και παιδί*. Αθήνα: Καστανιώτη
- Αριές Φ. (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Αθήνα: Γλάρος.
- Αυδίκος Ε. (1996). *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Βενιζέλος Ι. (1965). *Παροιμίες του ελληνικού λαού*. Αθήνα: Φοιτητική γωνία.

- Βρεττάκος Ν. (χ.χ.). *Θησαυρός γνωμικών και αποφθεγμάτων*. Αθήνα: Γλάρος.
- Δέδες, Μ. (1984). *2500 Ελληνικές παροιμίες*. Αθήνα: Μπογιάτης
- Δημότσης Χ. (1988). *Λαϊκές παροιμίες, σατυρικοί στίχοι*. χ.τ.: Μεταμόρφωση.
- Έρικσον Ε. (1975). *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καψάλης Γ. (1998). *Οι παροιμίες του Θεσπρωτού λόγιου Κώστα Αθ. Μιχαηλίδη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κεσόπουλος Α., Τότσκας Φ. (1989). *Παροιμίες των βαλκανικών λαών*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης παιδεία.
- Κολιτσαράς Ι. (1964). *Παροιμίες του ελληνικού λαού 1*. Αθήνα: Χριστιανική ένωση εκπαιδευτικών λειτουργών.
- Κυριακίδης Σ. (1965). *Ελληνική λαογραφία*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Λουκάτος, Δ. (1978). *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Λούντ Ν. (1985). *Ιστορία της παιδικής ηλικίας*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Λυκισσάς Μ. (1991). *Παροιμίες της Κέρκυρας και των γύρω νησιών*. Αθήνα.: χ.ε.
- Μακρυνιώτη Δ. (1986). *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 – 1919*. Αθήνα – Γιάννινα: Δωδώνη.
- Μακρυνιώτη Δ. (1997). *Παιδική ηλικία*. Αθήνα: νήσος.
- Μέγας Γ. (1963). *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*. Αθήνα: χ.ε..
- Μέγας Γ. (1975). *Εισαγωγή εις την λαογραφίαν*. Αθήνα.: χ.ε.
- Μερακλής Μ. (1999). *Θέματα λαογραφίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μιχαήλ Δέδε Μ. (1984). *2500 Ελληνικές παροιμίες: (και λεγόμενα)*. Αθήνα: Μπογιάτης.
- Νατσούλης, Τ. 1992. *Λέξεις και φράσεις παροιμιώδεις*. Αθήνα: χ.ε.
- Ντεμώζ Λ. (1985). *Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας*. Αθήνα: Θυμάρι
- Παπαθανασόπουλος Θ. (χ.χ.). *Λαογραφικά μελετήματα*. Αθήνα: χ.ε.
- Πολίτης Γ. (1965). *Παροιμίες: μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού 3*. Αθήνα: Εργάνη.
- Σκαρτσής Δ. (1997). *Η παροιμία*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα..
- Στάθης Δ. (2000). *Γνωμικά τετράστιχα*. Καρδίτσα: χ.ε..
- Τότσκας Φ. *Ελληνικές παροιμίες*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης.

Δικτυακοί τόποι

<http://www.mednet.gr/gallery/proverbs/epimetro.htm>.

<http://www.translatum.gr/etexts/pk/introgr.htm>.

<http://www.translatum.gr/etexts/pk/introgr.htm>.

<http://www.translatum.gr/etexts/pk/introgr.htm>.